

Vele, nélküle vagy ellene?

A kortárs pragmatika és a klasszikus retorika viszonyáról a nyelvhasználat leírásában

1. Nem a nyelvtudományon, hanem a szemiotikán és a filozófián belül fogant, ma azonban a nyelvhasználat nyelvészeti kutatásának szenteli folyvást növekvő intellektuális energiái java részét a pragmatika modern diszciplínája. A legtöbb leendő nyelvésznek, így a pragmatikakutatóknak sem feltétlenül kell tanulmányaik során klasszikus retorikai kurzusokat hallgatniuk, ezért nemigen szembesülnek azzal az évezredes szellemi örökséggel, amelynek bizonyos értelemben kiteljesítői anélkül, hogy tudnának róla. A pragmatikai munkákban, ha vannak egyáltalán utalások a klasszikus retorika belátásaira, azok – kevés, de figyelemre méltó kivétellel – a pontos forrás megjelölését mellőzve majdnem mindig kimerülnek valamilyen általánosításban, mint azt ADAMIK (1998: 8–9) a stilisztikai és a szövegtani szakirodalomban ugyancsak tapasztalta. Még a legnevesebb szerzőknél is egészen felszínes megállapításokat olvashatunk. GRICE (1989/2011) például, saját munkásságára visszatekintve, az alábbi gondolatot szövi bele gyűjteményes kötetének 1987-ben, halála előtt egy évvel írt utószavába: „Végül számításba kell vennünk az egyéni és az összehangolt cselekvések közötti különbségtételt. Nyilvánvalónak tekintem, hogy amennyiben az implikátúra jelenléte a társalgási cselekvés egyik vagy másik fajtájának természetén múlik, akkor inkább az összehangolt, mint az egyéni beszéd előállításának természetén fog múlni. Az igazi monológok mentesek a beszélő implikációitól” (GRICE 1989/2011: 324).

Hogy milyenek GRICE szerint az „igazi monológok” (genuine monologues), nem tudhatjuk, de hogy a szónoki beszédek ugyanúgy bővelkednek implikátúrákban, mint az „összehangolt társalgások” (concerted talking), és ezzel a klasszikus retorika – noha más fogalmi rendszert alkotott – tökéletesen tisztában volt, azt jól illusztrálja a következő idézet: „Sűrűn alkalmazzon különféle névátviteleket is, mert ezek hasonlóságuk segítségével átröppentik a képzeletet egyik fogalomról a másikra, majd újra vissza, és ide-oda rebbentik; a gondolkodás e villámgyors cikázása már magában véve is gyönyörködtető. [...] szavainak olyan értelmet adjon, mely homlokegyenest ellenkező, mint szó szerinti értelmük; [...] gyakran többet sejtessen hallgatóival, mint amennyit kimond” (CICERO: A szónok, 39.134–40.139; I. CICERO /2012: 651–653).

Nélkülöz minden alapot a relevanciaelmélet képviselőinek az a fejtegetése is, amely egyenes fejlődési vonalat vázol fel a kommunikáció kódszerű felfogásától – ez ARISZTOTELÉSZTől a modern szemiotikáig és kibernetikáig ívelne – az ún. következtetési modellen (pl. GRICE 1975, 1989/2011) át az előbbi kettőt egymással ötvözni képes osztrénzív-következtetési kommunikációértelmezésig (SPERBER–WILSON 1986/1995: 1–64). Ha a kódmodell szerint a kommunikáció

nem egyéb, mint a jelek, jelsorok konvencionális jelentésének kódolása és következtetési műveleteket nem alkalmazó dekódolása, ARISZTOTELESZT (és általában a klasszikus retorikát) tévedés ennek híveként említeni. Bizonyíték erre maga a Rétorika, amelyben ARISZTOTELESZ kulcsszerepet tulajdonít az enthümémáknak, nem beszélve a metaforáról, a hasonlatról és a túlzásról, amelyek mibenlétét megint csak nem lehet a SPERBER és WILSON által körülírt kódmodell keretein belül meghatározni: „Amikor sok hasonló esettel bizonyítjuk, hogy valami úgy van, az a dialektikában indukció, a retorikában példa. Amikor pedig bizonyos dolgokból más, rajtuk kívül eső dolgok következnek azért, mert azok általában vagy többnyire olyanok, ezt a logikában szillogizmusnak, a retorikában enthümémának nevezzük. [...] Az enthümémának kevés állításból kell állnia, gyakran kevesebből, mint az első szillogizmus, mert ha valamelyik közülük ismeretes, nem kell megemlíteni, a hallgató maga hozzáteszi. Például, ha azt akarjuk kifejezni, hogy Dórieusz olyan versenyben győzött, amelyben a díj koszorú volt, elég azt mondani, hogy az olimpián győzött. Nem kell hozzátenni, hogy az olimpiai játékok díja koszorú, hiszen ezt mindenki tudja. [...] A hasonlat is metafora, mert csak egy kicsit különbözik tőle; hiszen amikor a költő azt mondja Akhilleuszról: »miként egy oroszlán, előretört« – ez hasonlat, amikor pedig azt: »az oroszlán előretört« – metafora. Mivel mindketten bátrak, névátvitellel oroszlánnak nevezte Akhilleuszt» (ARISZTOTELESZ: Rétorika, 1356b–1357a, 1406b; I. ARISZTOTELESZ /1999: 34–35, 146).

Nem kellőképpen tájékozott a klasszikus retorikában HORN (2004) és HUANG (2011) sem, akik egy-egy áttekintő könyvfejezetben tárgyalják az implikatúra fogalmát. HORN – leszögezve, hogy az implikatúra a beszélő által közölni szándékolt jelentésnek (what is meant) a mondott jelentésen (what is said) túli része – a Kr. u. 4. századig vezeti vissza a mondott és a szándékolt jelentés, ebből következően pedig a mondott és az implikált jelentés közötti eltérés felismerését SERVIUSra és DONATUSra utalva, akik a litotész alakzatáról azt írták, hogy vele kevesebbet mondunk, de többet fejezünk ki („minus dicimus et plus significamus”; HORN 2004: 3). SERVIUS és DONATUS nevesítése, ahogyan az a fejezet hivatkozásaiból kiderül, HOFFMANN-nak (1987: 28–29) köszönhető; a régebbi jelentős retorikai munkák közül HORN (2004: 14) egy helyen hivatkozik ugyan QUINTILIANUSra, de a kézikönyv irodalomjegyzékébe elfelejti felvenni a Szónoklattan. HUANG (2011: 407) „legalább” a Kr. e. 1. századra menne vissza, futólag említve egy bizonyos DIONYSIUST (aki alighanem DIONYSIOS HALIKARNASSEUS; vö. ADAMIK 1998: 147–167). Érdeemes felidézni a C. Herenniusnak ajánlott retorikát a Kr. e. 80-as évekből, amely a következtetésen alapuló ügyállásról a törvényen alapuló ügyállásra rátérve arról értekezik, hogy egy szöveg – legyen az törvény, végrendelet, szerződés vagy bármiféle, az ügyvel kapcsolatos okirat – írójának szándéka olykor nem egyezik a leírt szöveggel. Ilyenkor tetszés szerint érvelhetünk a szövegben leírtak vagy a szövegnek tulajdonított értelmezés mellett. Az előbbi esetben „tegyük nevetségessé és cáfoljuk meg azt az értelmezést, amelyet az ellenfelek kiszeltek és a szövegnek tulajdonítottak”, míg az utóbbi esetben először

„dicsérjük a szövegező szakértelmét és rövidségét, hogy csak annyit írt, amennyi szükséges; azt, amit írás nélkül is meg lehet érteni, nem tartotta szükségesnek leírni. Azután jelentsük ki, hogy a rágalmozó szokása az, hogy a szavakat és a betűket követi, de nem veszi figyelembe a szándékot. [...] Ezután soroljunk fel olyan bírói döntéseket, amelyek a szándékot részesítik előnyben a szöveggel szemben; majd olvassunk fel és értelmezzünk olyan röviden megfogalmazott törvényeket és szerződéseket, amelyekben a szövegező szándékát kell figyelembe venni. Az általános érv az ellen szól, aki egy szövegre hivatkozik, de a szövegező szándékát nem értelmezi” (CORNIFICIUS: A C. Herenniusnak ajánlott retorika, 2.9.13–14; I. CORNIFICIUS /1987: 109–111).

HUANG (2011: 402) az előfeltevés (preszuppozíció) fogalmának gyökereit a középkori filozófus, PETRUS HISPANUS munkásságáig tudja visszavezetni. A terminus technicust még nem használta, de a jelenségre már felfigyelt CORNIFICIUS is: „Úgy tudjuk röviden előadni az ügyet, ha [...] kimenetelét úgy fogalmazzuk meg, hogy az előtte történtek is világosak legyenek, még ha elhallgattuk is azokat: például, ha azt mondanám, hogy vidékről tértem vissza, ebből megértenék azt is, hogy odautaztam” (CORNIFICIUS: A C. Herenniusnak ajánlott retorika, 1.9.14; I. CORNIFICIUS /1987: 81).

A *visszatér* olyan ige, amely három egymást követő állapottal (pl. A_1 : Budapesten vagyok, A_2 : vidéken vagyok, A_3 : Budapesten vagyok) és két ellentétes irányú mozgással (Budapestről vidékre, ill. vidékről Budapestre) jellemezhető (KIEFER 1983: 182–187). Előfeltevése, hogy volt egy korábbi mozgás (Budapestről vidékre), s így létezett egy A_1 állapot.

2. A nemzetközi pragmatikai szakirodalomban a következő nézetek alakultak ki és állnak egymással vitában a pragmatika és a klasszikus retorika lehetséges viszonyáról:

1. A klasszikus retorika elavult rendszerezés, elméleti szempontból érdektelen, nincs érvényes mondanivalója a (kognitív) pragmatika számára (SPERBER–WILSON 1990/2006; REBOUL–MOESCHLER 1998/2000: 195–217; VEGA MORENO 2007; WILSON–SPERBER 2012: 84–145).

2. A két terület jól kiegészíti egymást; ahol a pragmatika véget ér, ott lép elő a retorika, ketten együtt adhatnak számot a beszélői szándékokról és azok megértéséről (GU 1994; LIU–ZHU 2011).

3. A klasszikus retorika és a pragmatika érdeklődési köre részben fedi egymást, ezért célszerű kombinálni, „összeházasítani” őket (LEECH 1983; DASCAL–GROSS 1999; ILIE 2009, 2010; KELLER 2010; NEMESI 2013a).

Ahogy a nevek jelzik, az 1. nézetet a relevanciaelmélet képviselői vallják magukénak. Túl a kódszerű nyelv- és kommunikációfelfogás alaptalan vádján, az érvelés lényege, hogy a retorika a hosszú évszázadok alatt leszűkül az elokúció tanára, és annak anyagát lényegében változatlanul, fogalmi újragondolás nélkül örököltette tovább generációról generációra. A retorikai meghatározások szerintük pontatlanok, az osztályozás pedig hibás: sem a szó szerinti és a nem szó szerinti

jelentés, sem a trópus és a gondolatalakzat, sem a trópusokon belül a metafora és az ironia értelmezése nem helytálló. S ha már a trópus központi kategóriája is meginog a metafora és az ironia teljesen eltérő voltának esetleges bizonyításával, a retorikának nem marad tulajdonképpen tárgya, amelyet tanulmányozhatna vagy taníthatna (SPERBER–WILSON 1990/2006: 350; WILSON–SPERBER 2012: 96). Közelebbről megvizsgálva a relevanciaelméleti elemzéseket, kiderül, hogy a metafora lényegileg különbözik azoktól a nyelvi jelenségektől, amelyekkel SPERBER és WILSON rokonságba igyekszik állítani (NEMESI 2009: 87–100), ami pedig ironiadefiníciójukat illeti, az részlegesebb, mint QUINTILIANUSÉ (KOMLÓSI 2007–2008). Ráadásul a retorika jóval több a trópusok és alakzatok osztályozásánál, így nincs miért féltetni attól, hogy nem lesz kutatni- és tanítanivalója.

Nagyvonalúbb a retorikával szemben a klasszikus interdiszciplináris kapcsolatot felvázoló 2. nézet, egyszersmind korlátozva a pragmatika hatáskörét. GU (1994) a társalgási interakció egymásra épülő szintjeiről és kétféle együttműködésről beszél: pragmatikai és retorikai együttműködésről. A pragmatikai együttműködés az interakció alacsonyabb szintjein zajlik (hajlandóság egymás meghallgatására, üzenetküldés – interpretálás), és nagyjából biztosra vehető, mert rendszerint nem függ a beszélők céljaitól és a szituációtól. A retorikai együttműködés az interakció magasabb szintjein valósul meg (információcsere egymás céljainak elfogadásával, a partner óhajának teljesítése), és kevésbé garantálható. Egy konfliktusos szituáció, például rendőrségi kihallgatás során a pragmatikai együttműködés általában megvalósul (a gyanúsított megérti a kihallgató megnyilatkozásait, és válaszol is), a retorikai együttműködés viszont nem feltétlenül (a gyanúsított sokszor nem mutat együttműködést a kihallgató ügyfeltáró céljai illetően). Bármilyen közvetlen vagy közvetett kérés megértése pusztán pragmatikai, teljesítése viszont már retorikai együttműködést jelent. Kérdés azonban, hogy GRICE (1975) együttműködési alapelve eredetileg melyik szintre vonatkozik, és hogy megelégszik-e a pragmatika a GU által körvonalazott alacsonyabb szintű együttműködésnek a tanulmányozásával. A kutatás mai gyakorlatát tekintve a második kérdésre határozott nemmel felelhetünk.

LIU és ZHU (2011) az együttműködő társalgást mint pragmatikai alaphelyeztet szembeállítja a retorikai alaphelyeztetel, amelyben a taktikus beszélő és a gyanakvó hallgató(ság) önszántából nem működik együtt. A grice-i együttműködési alapelvnek (Cooperative Principle, rövidítve: CP) szerintük megvan a retorikai megfelelője, amelyet nemegyetműködési alapelvnek (Non-Cooperative Principle, rövidítve: NCP) neveznek el, és így fogalmazzák meg: „Amikor belekezdesz a mondandódba, ne feltételezd, hogy a másik fél önként együttműködik majd az általad óhajtott hatásnak vagy eredménynek az elérésében. Amikor a másik fél belekezd a mondandójába, soha ne feltételezd, amikor válaszolsz, hogy önként együttműködik veled abbéli erőfeszítésedben, hogy a te nézőpontod érvényesüljön, és a végeredmény a te igényeidnek feleljen meg”. Az NCP maximái – külön a beszélőre, és külön a hallgatóra vonatkoztatva – szintén a grice-i mintát követik:

1. táblázat

A nemegyüttműködési alapelvhez tartozó maximák
(LIU–ZHU 2011: 3411–3412)

	A beszélő számára	A hallgató számára
A mennyiség maximái	Ne mondj kevesebbet az elérni kívánt hatás érdekében a szükségességénél!	Ne engedj többet a beszélőnek annál, mint amit kényszer nélkül elfogadhatónak érzel!
A minőség maximái	Csak azt mondd, amit a partnered igaznak, értékesnek hisz, vagy elhitethető vele!	Csak akkor fogadd el a beszélő mondanivalóját, ha nincs kétséged annak igaz és értékes volta felől!
A viszony maximái	Csak azt mondd, ami releváns vagy relevánssá tehető a partner számára!	A beszélőnek csak azokat a megjegyzéseit vedd figyelembe, amelyeket relevánssnak tartasz!
A mód maximái	Igazítsd a beszédmódodat a partnerhez és a kommunikációs helyzethez!	Csak akkor vedd komolyan a beszélő mondandóját, ha a beszédmódját megfelelőnek találod!

A rétor közönsége azonban nem mindig tanúsít kritikus hozzáállást: lehet lelkes pártoló, a képviselt ügy feltétlen híve (a mediatisztált nyilvánosság korában ez részben rendezvényszervezési kérdés), és a társalgók sem naiv együttműködők, ha úgy érzik, a partner érdekei ellentétesek az övéikkel. Következésképp a CP és az NCP, illetőleg ezek maximáinak eltérő iránymutatása nem jelöl ki világos választóvonalat a pragmatika és a retorika között.

LEECH (1983), a 3. nézet legkorábbi változatának kidolgozója a társalgást eleve retorizálnak tartja abban az értelemben, hogy a nyelvhasználók hatékonyságra, hatásosságra törekszenek, akárcsak a szónokok, a meggyőzési szakemberek és az írók, költők. Nem kell ezért meglepődnünk azon, hogy az irónia, a túlzás vagy a litotézis jól ismert retorikai-stilisztikai alakzatait a hétköznapi kommunikációban is sűrűn tetten érjük (vö. NEMESI 2009). Ugyanakkor inkább pragmatikai elméletről van nála szó, amely keveset merít a retorika tudásanyagából. Olyan célirányos beszédhelyzetek lebegnek a szeme előtt, amelyekben a beszélő azért használja a nyelvet, hogy valamilyen hatást váltson ki általa a hallgatóban (LEECH 1983: 15). Kétféle retorikát különböztet meg: személyközit és szövegretorikát. Mindkettőt alapelvek és alájuk rendelt maximák vezérlik, amelyek kijelölik a kommunikatív viselkedés társadalmi korlátait. Megnyilatkozásaink retorikai erejét szerinte pontosan az határozza meg, hogy mennyire tartjuk be ezeket az alapelveket és maximákat egymáshoz képest. A személyközi retorika fő szabályozó tényezői az együttműködés és az udvariasság, a csak igen vázlatosan kimunkált szövegretorikáé pedig a feldolgozhatóság, a világosság, a gazdaságosság és a kifejezőerő. Végeredményben a retorika pragmatikába olvasztására tett kísérletként is értékelhetjük LEECHnek azt az elképzelését, hogy a retorikai erő és az illokúciós erő (l. beszédaktus-elmélet) együtt adja a megnyilatkozás pragmatikai erejét.

A retorikai erőt voltaképp perlokúciós erőnek is nevezhetnénk, jobban ragaszkodva a beszédaktusok pragmatikájához. Vegyük például azt a különös esetet, amikor a Román Kommunista Párt 12. kongresszusán, 1979 novemberében egy magas rangú pártvezető, Constantin Pârvulescu váratlanul szót kért, és azzal vádolta meg (illokúció) – nem alaptalanul – Nicolae Ceaușescu pártfőtitkárt, hogy mindent előre megszervezett saját újraválasztása érdekében (FRUMUȘELU–ILIE 2010). Ez a közjáték meglehetősen zavart keltett a teremben, ami a főtitkár viselkedésén is meglátszott (perlokúció). Némi hezitálás után három Pârvulescut támadó és Ceaușescut dicsőítő (illokúció) felszólaló igyekezett – több-kevesebb sikerrel – eloszlatni (perlokúció) a kínos hatást, amelyet Pârvulescu beszéde előidézett. Vagy utalhatunk a cáfolásra is, amely illokúciós aktusként és a retorikai érvelés részeként egyaránt elemezhető (pl. a parlamenti diskurzusokban: ILIE 2009), és az udvarias visszautasításra, amelynek megvannak a maga kulturálisan meghatározott retorikai mintái (pl. a régi kínai levelekben: KÁDÁR 2012). Bárhogyan nézzük, a retorikai és a pragmatikai szempontok, fogalmak átszövik egymást. A beszélők közös és ütköző céljai, a nyelvhasználati konvenciók betartása vagy be nem tartása, az arculatfenyegető, arculatvédő vagy arculaterősítő beszédaktusok mind-mind beágyazódnak a makroszintű retorikai argumentációba (ILIE 2010), ugyanakkor meg is adhatják annak lényegi karakterét, azaz makroszintre emelkedhetnek.

Ha a megértés és a megismerés folyamatait állítjuk a középpontba, hasonló tanulságra jutunk: mindenfajta retorikai hatás pragmatikai következtetések révén keletkezik, legyen szó akár az értelemre (logosz), akár az erkölcsi érzékre (éthosz), akár az érzelmekre (pathosz) irányuló befolyásról (DASCAL–GROSS 1999). Ebből a megfontolásból ötvözi KELLER (2010) is a klasszikus retorikát a pragmatikával Shakespeare Othellójának egyik kulcsjelenetét felidézve, amelyben Jago elkezd táplálni Othello féltékenységét olyan implikaturákkal, amelyeket a félbeszakítás (gör. *aposziópészisz*, lat. *reticentia*), a mellőzés (gör. *paraleipszisz*, lat. *praeteritio*) és az Othello szavait visszhangzó sejtelmes ismétlés (gör. *anadiplószisz*, lat. *reduplicatio*) gondolatalkzatai hívják elő. Egészen más Hofi Géza Kádár-korszakbeli politikai kabarészínházának világa, ám ami implikaturáinak retorikai palettáját illeti, az csak még színesebb: a trópusoktól az allúzióig és a költői kérdésen át sok egyéb mellett egészen a színlelésig és a beszéltetésig terjed, néhány szóalakzatot is magába olvasztva (NEMESI 2013b, 2014).

3. Valójában a grice-i „társalgási” maximák és az implikatura fogalma is közvetlenül levezethető a klasszikus retorikából. Nézzük meg, mik az elbeszélésnek, a szónoki beszéd – bevezetés utáni – második fő szerkezeti egységének „maximái” CORNIFICIUSnál (1.9.14–15; I. CORNIFICIUS /1987: 81):

a) „Az elbeszélésben három követelménynek kell megfelelnie: a rövidségnek, a világosságának és a valóságosságának” (vö. grice-i mód, minőség);

b) „Úgy tudjuk röviden előadni az ügyet, ha onnan kezdjük, ahonnan szükségesnek látszik, s nem a legelejétől akarjuk felidézni; ha a részleteket mellőzve a főbb mozzanatokot mondjuk el” (vö. grice-i mennyiség);

c) „ha nem kalandozunk el a megkezdett tárgytól” (vö. grice-i relevancia);

d) „Akkor adjuk elő világosan az ügyet, ha azt, ami előbb történt, előbb mondjuk el, vagyis megtartjuk az eseményeknek azt az időbeli sorrendjét, ahogy azok végbementek, vagy véleményünk szerint végbemehettek” (vö. grice-i mód).

Ugyanezt ismétli CICERO A feltalálásról című művében (1.20.28–21.30; 1. CICERO /2012: 101–102), és taglalja QUINTILIANUS is Szónoklattanában (4.2.31–65; QUINTILIANUS /2008: 296–301), aki szerint különösen ISZOKRATÉSZ követői kívánják meg, hogy az elbeszélés világos, rövid és valószerű legyen. A retorika stílusanából ADAMIKNÉ JÁSZÓ (2013: 28) az illőség (aptum) elvét LEECH (1983) udvariassági alapelveivel állítja párhuzamba.

Az implikátúra három retorikai alapfogalomból bontható ki: az enthümémából, a trópusból és a gondolatalakzatból (NEMESI 2012, 2013a). Az érveléseméleti kutatásban elterjedtebb szakszó az arisztotelészi enthüméma, néhányan azonban észrevették, hogy valamiképpen érintkezik az implikátúrával (pl. JACKSON–JACOBS 1980; VAN EEMEREN–GROOTENDORST 1984; ACZÉL 2004; WALTON 2008). Első pillantásra vonzónak látszik az a gondolat, hogy az enthüméma hiányzó premisszáját vagy konklúzióját implikátúrával egészítjük ki. A relevanciaelmélet, bár következtetési folyamatokat modellez, nem használja az enthüméma terminust, hanem kétféle implikátúrát különböztet meg: implikált premisszát és implikált konklúziót (SPERBER–WILSON 1986/1995: 194–195). A kettő természetesen nem zárja ki egymást. SPERBER és WILSON alábbi példájában Mary válaszát a klasszikus retorika és az érvelésemélet képviselői enthümémaként elemeznék:

- (1) Peter: *Would you drive a Mercedes?*
 'Vezetnél egy Mercedest?'
 Mary: *I wouldn't drive any expensive car.*
 'Semmilyen drága autót nem vezetnék.'

Az implicit premissza az, hogy a Mercedes drága autó, az implicit konklúzió pedig az, hogy Mary nem vezetne Mercedest. Ezek tehát tekinthetők egy enthüméma implicit összetevőinek, avagy – SPERBER és WILSON szerint – implikátúráknak.

Megtartva GRICE (1975: 43–44, 1989/2011: 29) eredeti szóhasználatát, implicit premisszánk és konklúzióink nem implikátúra, hanem implikátum; az implikátúra terminus az implikátumok levezetésének folyamatára (implikálás) vonatkozik, nem annak eredményére, vagyis igen közel áll ahhoz, amit a retorika, az érvelésemélet és az informális logika szakirodalmában enthümémának neveznek. Ez olyan fogalmi átfedés, amely a klasszikus retorikát és a grice-i pragmatikát kombináló pragmaretorikában mindenképpen tisztázásra szorul. Az egyik lehetőség, hogy az enthüméma szélesebb fogalom: nemcsak az implikátúrákat, hanem az előfeltevéseket, sőt a nem csonka retorikai szillogizmusokat is felöleli (l. ADAMIK 2004: 59–70; ADAMIKNÉ JÁSZÓ 2013: 28), és implikátúrák az implikátumokat kell értenünk. A másik lehetőség, hogy egymáshoz igazítva új-

radefiniáljuk az enthümémát és az implikatúrát: az előbbi implicit premissza, az utóbbi implicit konklúzió levezetését igénylő következtetés, míg az előfeltevés velük szemben a mondott jelentéshez (what is said) tartozik, hiszen nem lehet kontradikció nélkül törölni (l. NEMESI 2012, 2013a). Függetlenül attól, melyik megoldás szimpatikusabb a kettő közül valakinek, Mary válasza az (1)-ben enthümematikus implikatúra. Maradnak azonban így is nyitott kérdések – például az ún. konvencionális és az általánosított társalgási implikatúrák státusa (vö. LEVINSON 2000; POTTS 2005). Mindenesetre a második lehetőség fényében CICE-RO (2a) példája (A feltalálásról, 1.40) implikatúra, GRICE-é (2b) enthüméma lenne (l. CICE-RO /2012: 121; GRICE 1975: 44):

- (2) a) *Ha szült, nem lehet szüz, márpedig szült.*
(Implicit konklúzió: az illető nem szüz.)
b) *He is an Englishman; he is, therefore, brave.*
'Ő angol, tehát bátor.' (Implicit premissza: az angolok bátrak.)

A trópusokat GRICE (1975) az első minőségi maxima felhasználásaként fogja fel, de csak azok a trópusok implikatúratermészetűek, amelyek átvitt jelentése (még) nem konvencionálizálódott (l. NEMESI 2009: 55–65, 2012: 258–261, 2013a: 139–143). A retorika – mint a szónoki beszéd díszzeit – elsősorban az ilyen, nem hétköznapi, nem konvencionális jelentésű trópusokat tanulmányozza. Mivel egy sor gondolatalakzat is implikatúrát hordoz (l. NEMESI 2012: 261–268, 2013a: 143–148), a retorikának érdemes lenne felülvizsgálnia a gondolatalakzatok osztályozását a grice-i elmélet szemszögéből (vö. DASCAL–GROSS 1999), a pragmatika pedig az implikatúra fajtáinak és a felismerésüket segítő nyomoknak az azonosításában veheti nagy hasznát a gondolatalakzatok retorikai fejezetének (vö. NEMESI 2013b, 2014). A két fogalom közötti kapcsolat az emfázisnak vagy emfázisznak nevezett gondolatalakzat klasszikus meghatározásaiban a legnyilvánvalóbb: „Az emfázis olyan alakzat, amely többet sejtet annál, mint amit szóval kimond. Formái a túlzás, kétértelműség, következményre utalás, félbeszakítás és hasonlítás” (COR-NIFICIUS: A C. Herenniusnak ajánlott retorika, 4.53–54.67; l. CORNIFICIUS /1987: 285). Valamint: „Az *emfázis* is az alakzatok közé tartozik, amikor valamely kijelentésből valamiféle rejtett értelem is előbukkan [...] Ezzel rokon vagy azonos az az alakzat, amely napjainkban a leghasználatosabb. Most rá is kell térnem, mert részint a leggyakoribb, részint – úgy hiszem – a leginkább elvárják a szónoktól. Lényege, hogy nem mondjuk ki azt, amit mások tudomására akarunk hozni, csak sejtetjük. De nem is az ellenkezője annak, amit mondunk, mint az ironia esetében, hanem olyan rejtett értelem, amelyet a hallgatóságnak kell kitalálnia” (QUINTILIANUS: Szónoklattan, 9.2.64–65; l. QUINTILIANUS /2008: 587).

QUINTILIANUS szerint saját korában (Kr. u. 1. század vége) szinte egyedül ezt tartották alakzatnak, s innen származik az alakzatos beszéd elnevezés. Egy fejezettel előbb ZOILOSZ (Kr. e. 285–247) görög rétorra is hivatkozik, aki „csak azt tekintette alakzatnak, amivel mást színlelünk, mint amit mondunk” (QUINTILIANUS:

Szónoklattan, 8.1.14; I. QUINTILIANUS /2008: 567). Ezek után nem valószínű, hogy tévednénk, ha kijelentjük: a klasszikus retorika a legfontosabb gondolatalakzatnak az implikaturát tartotta, bár nem így nevezte, és nem tudta elég pontosan elhatárolni a többi gondolatalakzattól és a trópusoktól.

Kulcsszók: retorika, pragmatika, pragmaretorika, társalgási maximák, implikatura, előfeltevés, enthüméma, trópus, alakzat, gondolatalakzat.

Hivatkozott irodalom

- ACZÉL PETRA 2004. Retorika és meggyőzés. In: ADAMIK TAMÁS – A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA, *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest. 251–429.
- ADAMIK TAMÁS 1998. *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig*. Seneca Kiadó, Budapest.
- ADAMIK TAMÁS 2004. Az ókori retorika. In: ADAMIK TAMÁS – A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA, *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest. 15–122.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Holnap Kiadó, Budapest.
- ARISZTOTELÉSZ /1999. *Rétorika*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Telosz Kiadó, Budapest.
- CICERO /2012. *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony.
- CORNIFICIUS /1987. *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DASCAL, MARCELO – GROSS, ALAN G. 1999. The marriage of pragmatics and rhetoric. *Philosophy and Rhetoric* 32: 107–130. <http://dx.doi.org/10.1353/par.1999.0001>
- FRUMUŞELU, MIHAI DANIEL – ILIE, CORNELIA 2010. Pseudo-parliamentary discourse in a Communist dictatorship: Dissenter Pârvulescu vs. dictator Ceauşescu. *Journal of Pragmatics* 42: 924–942. <http://dx.doi.org/10.1016/j.pragma.2009.08.016>
- GRICE, HERBERT PAUL 1975. Logic and conversation. In: COLE, PETER – MORGAN, JERRY L. eds., *Syntax and Semantics 3. Speech Acts*. Academic Press, New York. 41–58.
- GRICE, HERBERT PAUL 1989/2011. *Tanulmányok a szavak életéről*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- GU, YUEGUO 1994. Pragmatics and rhetoric: A collaborative approach to conversation. In: HERMAN PARRET ed., *Pretending to Communicate*. Walter de Gruyter, Berlin. 173–195. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110847116.173>
- HOFFMANN, MARIA 1987. *Negatio Contrarii: A Study of Latin Litotes*. Van Gorcum, Assen.
- HORN, LAURENCE R. 2004. Implicature. In: HORN, LAURENCE R. – WARD, GREGORY eds., *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell, Oxford. 3–28.
- HUANG, YAN 2011. Types of inference: Entailment, presupposition, and implicature. In: BUBLITZ, WOLFRAM – NORRICK, NEAL R. eds., *Foundations of Pragmatics*. Mouton de Gruyter, Berlin–Boston. 397–421. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110214260.397>
- ILIE, CORNELIA 2009. Strategies of refutation by definition: A pragma-rhetorical approach to refutations in a public speech. In: VAN EEMEREN, FRANS H. – GARSSSEN, BART eds., *Pondering on Problems of Argumentation*. Springer, Dordrecht. 35–51. http://dx.doi.org/10.1007/978-1-4020-9165-0_4

- ILIE, CORNELIA 2010. Identity co-construction in parliamentary discourse practices. In: ILIE, CORNELIA ed., *European Parliaments under Scrutiny*. John Benjamins, Amsterdam. 57–78. <http://dx.doi.org/10.1075/dapsac.38.04ili>
- JACKSON, SALLY – JACOBS, SCOTT 1980. Structure of conversational argument: Pragmatic bases for the enthymeme. *Quarterly Journal of Speech* 66: 251–265. <http://dx.doi.org/10.1080/00335638009383524>
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. 2012. Historical Chinese politeness and rhetoric: A case study of epistolary refusals. *Journal of Politeness Research* 8: 93–110. [http://dx.doi.org/10.1515/\[-\]pr-2012-0006](http://dx.doi.org/10.1515/[-]pr-2012-0006)
- KELLER, STEFAN D. 2010. Combining rhetoric and pragmatics to read *Othello*. *English Studies* 91: 398–411. <http://dx.doi.org/10.1080/00138381003647574>
- KIEFER FERENC 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOMLÓSI BOGLÁRKA 2007–2008. Az iróniakutatás elméleti dilemmái a pragmatikában. *Nyelvtudomány* 3–4: 95–128.
- LEECH, GEOFFREY N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- LEVINSON, STEPHEN C. 2000. *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature*. MIT Press, Cambridge (MA).
- LIU, YAMENG – ZHU, CHUNSHEN 2011. Rhetoric as the *Antistrophos* of pragmatics: Toward a “competition of cooperation” in the study of language use. *Journal of Pragmatics* 43: 3403–3415. <http://dx.doi.org/10.1016/j.pragma.2011.07.010>
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Kiadó, Budapest.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2012. Retorika és pragmatika: az implikátúra fogalmának klasszikus gyökerei. *Magyar Nyelvőr* 136: 249–272.
- NEMESI, ATTILA L. 2013a. Implicature phenomena in classical rhetoric. *Journal of Pragmatics* 50: 129–151. <http://dx.doi.org/10.1016/j.pragma.2013.02.004>
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2013b. „A nagy vörös óriás föl fog robbanni”: az implikátúrák mint a politikai humor kellékei Hofi Géza szilveszteri műsoraiban. In: VARGHA KATALIN – T. LITOVKINA ANNA – BARTA ZSUZSANNA szerk., *Sokszínű humor*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 35–49.
- NEMESI, ATTILA L. 2014. “The big red giant will explode”: Géza Hofi’s political implicatures from the happiest barracks in the socialist camp. *European Journal of Humour Research* 2: 31–49.
- POTTS, CHRISTOPHER 2005. *The Logic of Conventional Implicatures*. Oxford University Press, Oxford.
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS /2008. *Szónoklattan*. Szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony.
- REBOUL, ANNE – MOESCHLER, JACQUES 1998/2000. *A társalgás cselei*. Osiris Kiadó, Budapest.
- SPERBER, DAN – WILSON, DEIRDRE 1986/1995. *Relevance: Communication and Cognition*. Blackwell, Oxford.
- SPERBER, DAN – WILSON, DEIRDRE 1990/2006. Retorika és relevancia. *Helikon* 52: 337–350.

- VAN EEMEREN, FRANS H. – GROOTENDORST, ROB 1984. *Speech Acts in Argumentative Discussions*. Floris, Dordrecht.
- VEGA MORENO, ROSA E. 2007. *Creativity and Convention: The Pragmatics of Everyday Figurative Speech*. John Benjamins, Amsterdam. <http://dx.doi.org/10.1075/pbns.156>
- WALTON, DOUGLAS N. 2008. The three bases for the enthymeme: A dialogical theory. *Journal of Applied Logic* 6: 361–379. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jal.2007.06.002>
- WILSON, DEIRDRE – SPERBER, DAN 2012. *Meaning and Relevance*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139028370>

With, without, or against one another?

On the relationship between modern pragmatics and classical rhetoric in the study of language use

The article addresses the issue of whether today's pragmatics should dissociate itself from, collaborate with, or combine its theory and terminology with, the key insights of classical rhetoric. First, it is illustrated that pragmaticists tend to oversimplify or neglect the intellectual heritage of ancient rhetoric, which can lead to serious misconceptions. Second, approaches to the relationship between pragmatics and rhetoric, gathered from the pragmatics literature, are classified into three groups, and it is argued that there is no sharp borderline between the two fields, so the best alternative is to amalgamate them in the description and explanation of language use. Third, a brief investigation of some classic citations shows that Grice's conversational maxims and the notion of implicature can be derived directly from the works of Aristotle and the great Roman rhetoricians.

Keywords: rhetoric, pragmatics, pragma-rhetoric, conversational maxims, implicature, pre-supposition, enthymeme, tropes, figures of speech, figures of thought.

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ
Pázmány Péter Katolikus Egyetem